

Tieslietu ministram

Dz.Rasnačam

Brīvības bulvārī 36
Rīgā, LV – 1536

Rīgā, 2016.gada 21.martā
Nr. 2016-1-15

*Par rīcībspējas ierobežošanai
alternatīvu mehānismu nepieciešamību*

Godātais Rasnača kungs!

Biedrība „Resursu centrs cilvēkiem ar garīgiem traucējumiem „ZELDA”” (turpmāk – RC ZELDA) ir dibināta 2007.gadā ar mērķi veicināt cilvēku ar garīgiem traucējumiem tiesību ievērošanu un interešu aizstāvību. RC ZELDA savu mērķi īsteno, pārstāvot personu ar garīgiem traucējumiem intereses valsts un pašvaldību institūcijās, sniedzot juridisko palīdzību, kā arī veicot pētījumus.

RC ZELDA ir bijis ilgstoši iesaistīts rīcībspējas institūta reformā – palīdzot klientam sastādīt konstitucionālo sūdzību Satversmes tiesā, piedaloties darba grupās, kā arī aktīvi iesaistoties Saeimas Juridiskās komisijas darbā likumprojekta izskatīšanas laikā. Laikā no 2014.gada 1.septembra līdz 2016.gadam RC ZELDA īsteno Sabiedrības integrācijas fonda finansētu projektu “Pilotprojekts atbalstītās lemtspējas ieviešanai Latvijā”. Tā ietvaros ir paredzēts izstrādāt Konceptiju par atbalstīto lemtspēju. Konceptijas kvalitatīvākai izstrādei tika izveidota arī darba grupa, kurā piedalās Tieslietu ministrijas pārstāvis.

Vienā no koncepcijas sadaļām norādīti ieteikumi grozījumiem rīcībspējas institūtā. Konkrētās sadaļas izveide pamatota ar ANO Konvenciju par personu ar invaliditāti tiesībām. Pamatojoties uz iepriekš minēto, pielikumā nosūtām izstrādātos ieteikumus un lūdzam sniegt Jūsu viedokli par tiem. Tāpat lūdzam izvērtēt iespēju izveidot darba grupu nepieciešamo grozījumu izstrādei Civillikumā, Civilprocesa likumā un Bāriņtiesu likumā, lai nodrošinātu personu ar invaliditāti cilvēktiesībām atbilstošāka regulējuma ieviešanai Latvijā.

Papildus informējam, ka 2016.gada 25.aprīlī paredzēta Konference “Atbalstītās lemtspējas ieviešana Latvijā un citu valstu pieredze”. Būsim ļoti pateicīgi, ja deleģēsiet Tieslietu ministrijas pārstāvi dalībai konferencē. Konferencē iespējams reģistrēties izmantojot šo saiti: <http://goo.gl/forms/aAKXh8SwVn>.

Pielikumā: 1) izraksts no RC ZELDA Pilotprojekta atbalstītās lemtspējas ieviešanai Latvijā darba grupas protokola
2) Ieteikumi grozījumiem rīcībspējas institūtā
3) Konferences “Atbalstītās lemtspējas ieviešana Latvijā un citu valstu pieredze” programma.

Ar cieņu
RC ZELDA direktore

I.Leimane-Veldmeijere

A.Mazapša
67442828, 22062460

VIII Ieteikumi grozījumiem rīcībspējas institūtā

1. Problēmas spēkā esošajā regulējumā.

Rīcībspējas institūta regulējuma pamatdoma ir nodrošināt “civiltiesiskās apgrozības stabilitāti un taisnīgumu”¹, aizsargājot personu un tās mantu. Tomēr ANO Konvencija par personu ar invaliditāti tiesībām aicina atteikties no paternālistiskās jeb aizgādnieciskās attieksmes. Proti, tā aicina uztvert personu kā subjektu, kuram ir tiesības un pienākumi un tai var būt nepieciešams atbalsts savu tiesību un pienākumu īstenošanā. Persona nav objekts, kuru nepieciešams pasargāt no paša lēmumiem, un citu personu negodprātīgas rīcības.² Tādējādi katrai valstij, kas ratificējusi ANO Konvenciju par personu ar invaliditāti tiesībām, ir pienākums, pirmkārt, ieviest mērķtiecīgus un efektīvus atbalsta pasākumus un, otrkārt, atteikties no aizvietotās lemtspējas.

Izvērtējot līdzšinējo rīcībspējas institūta regulējumu Latvijā redzams, ka tas daudz vairāk respektē personas ar garīga rakstura traucējumiem cilvēktiesības, tomēr bieži rīcībspējas ierobežošana ir nevis kā pēdējais, bet gan vienīgais piemērojamais mehānisms. Šāds prakses galvenais iemesls ir tas, ka nav tādu alternatīvu mehānismu, kurus varētu pielāgot personas individuālajām vajadzībām, neierobežojot rīcībspēju. Personai esošo garīga rakstura traucējumu smagums tikai norāda uz nepieciešamā atbalsta apmēru, nevis nepieciešamību atņemt rīcības brīvību noteiktās tiesību jomās.

Atbilstoši spēkā esošajam regulējumam šobrīd pieejamie mehānismi nodrošina iespēju izdot pilnvaru, noformēt nākotnes pilnvarojumu, iecelt pagaidu aizgādni vai ierobežot rīcībspēju. Tomēr katram no šiem mehānismiem ir savi ierobežojumi – kādos gadījumos un kādiem kritērijiem ir jāizpildās, lai tos varētu piemērot. Divi galvenie iemesli, kādēļ izvēlas ierobežot rīcībspēju ir kontrole pār mantiskajiem jautājumiem (iespēja saņemt invaliditātes pabalstu vai pensiju, nokārtot sociālos jautājumus utt.), un vēlme pasargāt personu ar garīga rakstura traucējumiem no trešo personu nelikumīgas rīcības.

1.1. *Pilnvarojums un nākotnes pilnvarojums.*

Pilnvaras un nākotnes pilnvarojuma izdošanai, ir nepieciešams skaidrs gribas izpaudums, proti, ne tikai spēja izdot pilnvaru un noteikt tās apjomu, bet notāram (bāriņtiesai) ir jāsaņem skaidra norāde, ka persona izprot pilnvaras saturu un radītās sekas. Ja notāru (bāriņtiesu) neapmierina sniegtais gribas izpaudums, viņam ir tiesības atteikties noformēt pilnvaru. Tādējādi noteiktam personu lokam, kuri nevar sniegt tādu gribas izpaudumu, kas atbilstu likumā paredzētajiem skaidras gribas kritērijiem, konkrētais mehānisms nav pieejams.

Tas ir īpaši svarīgi, ņemot vērā, ka šobrīd Civillikuma 356.¹ pants nosaka aizliegumu ierobežot personiskās nemantiskās tiesības. Pie tādām būtu pieskaitāmas, piemēram, tiesības saņemt un nosūtīt korespondenci, tiesības vērsties valsts un pašvaldību institūcijās, tiesības izlemt jautājumus par ārstniecību, tiesības pieņemt lēmumus par bērniem u.c. Īpaši gadījumos, ja personai ir smagi intelektuālās attīstības traucējumi, viņas intereses un prioritātes būtiski atšķirsies no vispārējiem sabiedrības priekšstatiem. Piemēram, personai var būt svarīgāk klausīties mūziku vai zīmēt, nekā aiziet uz pastu pēc vēstules. Pilnvarojums šobrīd ir vienīgā iespēja, kā nodrošināt, ka tiek īstenotas tādas tiesības, kuras persona pati neizmanto un kuras tiesai nav likumīga pamata ierobežot. Bet, tā kā nereti šādas personas nevar sniegt skaidru gribas izpaudumu par tiesību īstenošanas iespējas nodošanu kādai citai personai, tad pilnvaras izsniegšana nav iespējama un konkrētais jautājums paliek neregulēts.

1.2. *Pagaidu aizgādība.*

¹ Autoru kolektīvs “Civilprocesa likuma komentāri. II daļa (29.-60.¹ nodaļa)”, Rīga, Tiesu namu aģentūra, 2012 - 218.lpp.

² General Comment No.1(2014) “Article 12: Equal recognition before the law”, CRPD/C/GC/1, 19 May 2014, paras.14 and 16 - <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G14/031/20/PDF/G1403120.pdf?OpenElement>

Pagaidu aizgādņa mehānisma piemērošana ir ierobežota ne tikai laikā, bet arī attiecībā uz traucējumu raksturu. Proti, atbilstoši Civillikuma 364.² panta pirmās un otrās daļas prasībām konkrētā mehānisma piemērošanai ir jābūt steidzami nepieciešamam personas interesēs un pagaidu aizgādņi var iecelt uz laiku, kas nav ilgāks par diviem gadiem. Savukārt attiecībā uz traucējumu raksturu jāņem vērā, ne tikai tas, ka traucējumiem ir jābūt pārejošiem, bet arī persona pati nav spējīga veikt nekādas aktīvas darbības, kas radītu sev kaitējumu.

Līdz ar to, šis mehānisms nav piemērojams gadījumos, ja personai ir nepārejoša psihiska saslimšana vai intelektuālās attīstības traucējumi, proti, konstatētie garīga rakstura traucējumi pastāvēs visu mūžu, un personai būs nepieciešams atbalsts visu mūžu. Tāpat būtisks ierobežojums ir tā piemērojamība laikā, proti, likumā paredzētais divu gadu termiņš sniedz iespēju noregulēt situāciju īstermiņā, zinot, ka vēlāk šāds pārstāvības veids nebūs nepieciešams, jo persona būs atguvusi spēju pati īstenot savas tiesības pilnā apjomā.

Ja tomēr personas tiesību un interešu pārstāvība ir nepieciešama ilgāk kā par diviem gadiem, vienalga ir nepieciešams iesniegt pieteikumu par rīcībspējas ierobežojumu noteikšanu. Tādējādi tā nav alternatīva, ko izmantot pirms rīcībspējas ierobežojumu noteikšanas, jo gala rezultāts nav atkarīgs no tā, vai konkrētais mehānisms ir vai nav bijis efektīvs, bet gan no tā, ka vienkārši beidzies tiesas nolēmumā vai likumā paredzētais termiņš.

1.3. Rīcībspējas ierobežošana.

Tādējādi galu galā kā vienīgais mehānisms, kuru varētu piemērot, tiem, kuri nevar sniegt skaidru gribas izpaudumu, kas atbilstu Civillikumā noteiktajiem kritērijiem, vai tiem, kuriem nepieciešams kāds risinājums ilgtermiņā ir rīcībspējas ierobežošana. Tomēr, kā norādīts iepriekš, šāda izvēle neizriet no tā, ka tas tik tiešām būtu kā galējais līdzeklis, kuru tuvinieki izmantotu situācijās, kad ir izmēģināti visi citi mehānismi. Tā bieži vien ir vienīgā izvēle, jo neviens cits mehānisms vai nu nav piemērojams, vai arī nesniedz nepieciešamo risinājumu.

1.3.1. Rīcībspējas ierobežojumu noteikšanas iemesli.

Divi visbiežāk minētie iemesli rīcībspējas ierobežojumu noteikšanai ir:

- 1) nepieciešamība kādam citam sniegt iespēju saņemt personas invaliditātes pabalstu vai pensiju un/vai sociālos pabalstus;
- 2) vēlme pasargāt personu ar garīga rakstura traucējumiem no hipotētiski iespējamām apdraudējumiem nākotnē.

Konsultāciju laikā, uzzinot, ka iespējams noteikt ierobežojumus arī citās jomās, tuvinieki bieži norāda, ka pieteikumā būtu jāiekļauj viss jomu uzskaitījums, kaut arī nav pierādījumu, kas apliecinātu šādu ierobežojumu nepieciešamību.

Attiecībā uz pirmo argumentu jānorāda, ka konkrēto jautājumu būtu iespējams viegli atrisināt arī neierobežojot rīcībspēju, bet izsniedzot pilnvarojumu. Pretējā gadījumā rīcībspējas ierobežojums kļūst par mērķi pats per sevi. Civillikuma 357.pants norāda, ka rīcībspēju var ierobežot, ja tas nepieciešams personas interesēs. Tādējādi rīcībspējas ierobežojums nevar būt pašmērķis, lai varētu īstenot kādas noteiktas tiesības, bet piemērojams tikai, ja tas ir absolūti nepieciešams personas tiesību un interešu aizsardzībai, un nav citu veidu kā to nodrošināt. Tomēr tā kā trūkst alternatīvu mehānismu, rīcībspējas ierobežojums nereti ir nevis pēdējais, bet vienīgais veids, kā nodrošināt piekļuvi personas finanšu līdzekļiem.

Savukārt rīcībspējas ierobežojumu noteikšana, lai pasargātu personu no iespējamām apdraudējumiem nākotnē, ir nepamatota un tiek piemērota pārāk plaši. Tas, pirmkārt, saistīts ar

Civillikuma 361.pantā ietverto juridiskās atbildības ierobežojumu, proti, “tādas aizgādībā esošas personas darbības, kurai ir garīga rakstura vai citi veselības traucējumi, atzīstamas par spēkā neesošām, ja tās veiktas tiesas noteiktā rīcībspējas ierobežojuma apjomā”. Otrkārt, tuviniekiem trūkst pārliecības, ka personas tiesības un intereses tiks efektīvi aizsargātas esošās sistēmas ietvaros bez rīcībspējas ierobežojumu noteikšanas. Piemēram, nav pārliecības, ka policija izskatīs krāpšanas gadījumus, aizdēvēji (īpaši uzņēmumiem, kuri veic īstermiņa aizdevumus) tik tiešām pārliecināsies par personas spēju atdot aizdevumu utt. Tā rezultātā personas var noslēgt sev finansiāli ļoti neizdevīgus darījumus, bet tām vai to tuviniekiem būs jāuzņemas pilna atbildība par veiktajām darbībām. Jānorāda, ka tiesību aizsardzības sistēmas trūkumi nevar būt par pamatu kādam atņemt tiesības pašam pieņemt lēmumus par savām tiesībām un tās īstenot. Tas drīzāk ir vienkāršākais problēmas risinājums, neprasot nekādu ieguldījumus tiesību aizsardzības sistēmas attīstībā.

1.3.2. Personiskās nemantiskās tiesības.

Izpētot oficiālā izdevuma “Latvijas Vēstnesis” pieejamo informāciju, par tiesu spriedumiem par rīcībspējas ierobežojumiem, redzam, ka bieži tiesas nosaka ierobežojumus “personiskajās nemantiskajās tiesībās”. Piemēram, tiek ierobežotas personas tiesības pieņemt lēmumus par medicīniskajiem jautājumiem, tiesības vērsties valsts un pašvaldību iestādēs, tiesības saņemt korespondenci, tiesības noformēt pasi, tiesības noformēt invaliditātes grupu utt.³ Šādu ierobežojumu noteikšanai ir divi iemesli:

- daļā tiesu nav skaidrs, ko ietver termins “personiskās nemantiskās tiesības”, netiek pētīta likumdevēja griba, nav zināšanu par starptautiskajiem cilvēktiesību dokumentiem, jau šobrīd ārpus Civillikuma regulējuma pieejamiem mehānismiem u.tml.
- daļā gadījumā tas pamatots ar alternatīvu mehānismu trūkumu, lai nodrošinātu konkrēto tiesību realizāciju, kas jau norādīts iepriekš.

Civilprocesa likuma 268.panta trešā daļa ļauj tiesai noteikt ierobežojumu arī citās tiesību jomās. Tomēr šīs tiesības nevar izmantot pārlietu plaši un neņemot vērā Civillikuma 356.¹ pantā ietverto aizliegumu ierobežot personiskās nemantiskās tiesības.

1.3.3. Ierobežojumu apjoms.

Nosakot rīcībspējas ierobežojumus, lielākajā daļā gadījumā uzskaita visus ierobežojumus, kas minēti Civilprocesa likuma 268.panta otrajā daļā, proti, maksājumu izdarīšana un saņemšana, darījumu slēgšana, rīcība ar mantu un tās pārvaldība, komercdarbības un saimnieciskās darbības veikšana. Atsevišķos spriedumos parādās vai nu tikai atsevišķas no šīm jomām, vai specifiskāks uzskaitījums.

Šādā veidā formulēti rīcībspējas ierobežojumi ir pārāk plaši un neatbilst regulējuma būtībai – noteikt specifiskus un konkrētiem lietas apstākļiem atbilstošus tiesību ierobežojumus. Jāņem vērā, ka spriedums par rīcībspējas ierobežojumu faktiski ir tiesas izdots pilnvarojums kādai citai personai pārstāvēt aizgādībā esošās personas tiesības un intereses. Pilnvaras izdošanas gadījumā ir nepieciešams norādīt ne tikai jomas, kurās pilnvarniekam būs tiesības rīkoties, bet specifiski jānorāda arī kādas darbības pilnvarnieks varēs veikt, jo pilnvarotājam ir pienākums atzīt par saistošām visas pilnvarnieka darbības (izsniegtā pilnvarojuma apjomā). Tādēļ arī rīcībspējas ierobežošanas gadījumā, tiesas spriedumam būtu jābūt vismaz tikpat detalizētam kā pilnvaras tekstam.

Tāpat bieži tiek noteikti arī ļoti plaši rīcībspējas ierobežojumi, jomās, kuras tas nav nepieciešams. Piemēram, ierobežojums veikt komercdarbību un saimniecisko darbību, kaut arī nav pierādījumu, ka persona tik tiešām, būtu veikusi kādu saimniecisko darbību, un tas būtu radījis būtiskas nelabvēlīgas

³ Atsevišķos gadījumos tiek ierobežotas arī tiesības vērsties kontaktēties ar citām fiziskām personām vai pieņemt jebkādas lēmumus, kas ir faktiski pielīdzināms pilnai rīcībspējas atņemšanai. Turklāt nav skaidrs, kā praksē šāds ierobežojums tiktu īstenots. Papildus tam ir jautājums par prokurora līdzatbildību, kurš nav izvērtējis ierobežojuma tiesiskumu.

sekas. Vai, piemēram, aizliegums rīkoties ar nekustamo īpašumu, kaut arī personai nav nekāda nekustamā īpašuma, ko tā varētu atsavināt, iekļāt vai kā citādi apgrūtināt. Tādējādi tiesas nosaka ierobežojumus tādās jomās, kuru ietvaros hipotētiski nākotnē personas darbības rezultātā varētu rasties nelabvēlīgas sekas.

1.3.4. *Nepieciešamā atbalsta mainīgums.*

Cilvēka spējas un prasmes īstenot savas tiesības un pienākumus var būt atšķirīgas dažādos dzīves periodos. Īpaši aktuāli tas ir attiecībā uz personām ar psihiskām saslimšanām, kurām slimības paasinājuma laikā var būt ierobežotas spējas rīkoties, bet pēc paasinājuma vai nepieciešamā atbalsta saņemšanas, spējas un prasmes atjaunojas iepriekšējā līmeni. Tāpat personām ar intelektuālās attīstības traucējumiem ir iespējams iegūt jaunas dzīves prasmes un pielāgoties apkārtējiem dzīves apstākļiem.

Nosakot rīcībspējas ierobežojumu, tiek paredzēts, ka ir nepieciešams nemainīgs atbalsts noteiktās dzīves jomās vismaz septiņu gadu periodā, neatkarīgi no tā kā uzlabojas pašas personas spējas un prasmes. Lai pielāgotu rīcībspējas ierobežojumu apjomu vai nu pašai personai, tās aizgādnim vai tuviniekiem atkārtoti ir jāvērsas tiesā, lai nodrošinātu personas tiesībām, interesēm un spējām atbilstošāku regulējumu.

Izpētot oficiālā izdevuma “Latvijas Vēstnesis” pieejamo informāciju, par tiesu spriedumiem par rīcībspējas ierobežojumiem redzams, ka tiesas gandrīz nemaz neizmanto iespēju noteikt dažādu aizgādnības apjomu, atkarībā personas spējām un iesniegtajiem pierādījumiem lietā: personas tiesības uz rīkoties patstāvīgi, kopīgā lemtspēja un atsevišķā lemtspēja. Pārsvarā tiek noteikta atsevišķā lemtspēja, paredzot, ka aizgādnim ir absolūtas tiesības rīkoties atsevišķi vienam pašam. Kaut arī atbilstoši Civillikuma 358.¹ panta otrās daļas prasībām tiesai būtu jāsniedz atsevišķs vērtējums un pamatojums par aizgādnības apjomu, tomēr tas lielākoties iztrūkst.

Dažkārt šāda tiesas rīcība ir saistīta ar zināšanu trūkumu par cilvēktiesību standartiem, bet lielākoties tas saistīts ar radīto bezizeju – nav neviena cita mazāk ierobežojoša mehānisma, ko būtu iespējams piemērot, lai nodrošinātu mērķtiecīgu un efektīvu atbalstu.

2. **Alternatīvie mehānismi.**

Nemot vērā iepriekš minēto, ir nepieciešams papildināt Civillikumu ar papildu alternatīvajiem mehānismiem, kas sniegtu iespēju piemērot tādus risinājumus, kas ir individuāli pielāgoti katras personas vajadzībām. Tāpat ir nepieciešami tādi mehānismi, kas pēc iespējas mazāk ierobežo personas rīcības brīvību, bet ir vērsti uz atbalsta sniegšanu. Rīcībspējas ierobežošanas iespējai ir jābūt kā galējam līdzeklim, kuru var piemērot, ja neviens no mehānismiem nav izrādījis pietiekami efektīvs un atbilstošs personas interesēm. Kā alternatīvie rīcībspējas ierobežojumu mehānismi būtu iepriekš paustā griba, personas vietā izdots pilnvarojums un atbalsta personas iecelšana (atbalstītā lemtspēja).

2.1. *Iepriekš paustā griba.*⁴

Analizējot oficiālajā izdevumā “Latvijas Vēstnesis” pieejamo informāciju par tiesu spriedumiem rīcībspējas ierobežošanas lietās, ļoti bieži kā viena no ierobežojumu jomām parādās “tiesības pieņemt lēmumus par ārstniecību”. Jānorāda, ka šāds ierobežojums ir nelikumīgs, jo ir pretrunā ar ANO Konvenciju par personu ar invaliditāti tiesībām, kā arī Civillikuma 356.1 pantā ietverto aizliegumu

⁴ Iepriekš paustās gribas (*advance directives*) mehānisms darbojas Skotijā (Apvienotā Karaliste), kur tas ir iestrādāts Skotijas Garīgās veselības likumā.

noteikt ierobežojumus personiskajās nemantiskajās tiesībās. Saskaņā ar Ārstniecības likuma 68.pantu, ir iespējams personai nodrošināt nepieciešamo medicīnisko palīdzību, piespiedu kārtā ievieojot psihiatriskajā slimnīcā.⁵ Tāpat Pacientu tiesību likuma 7.pants pieļauj iespēju citām personām pieņemt lēmumus par ārstniecību, ja pati persona atrodas tādā stāvoklī, ka nav spējīga pieņemt lēmumus par nepieciešamo veselības aprūpi.⁶

Turklāt Pacientu tiesību likuma 7.pants pieļauj iespēju personai pirms ārstniecības uzsākšanas paust savu gribu par ārstniecību kopumā vai ārstniecībā izmantojamām metodēm. Diemžēl neviens normatīvais akts neprecizē, kā iepriekš paustā griba būtu jāizsaka, un kā par to var uzzināt trešās personas (ārstniecības iestāde).

2.1.1. Kas ir iepriekš paustā griba?

Tradicionāli “iepriekš paustā griba”⁷ tiek izteikta ar mērķi noregulēt ar veselības aprūpi saistītus jautājumus nākotnē, kad pašai personai būs ierobežotas vai zudušas spējas pieņemt izsvērtu lēmumu. Konkrētais mehānisms ir līdzīgs nākotnes pilnvarojumam, tomēr būtiskā atšķirība ir tā, kas tas ir tieši vērsts uz veselības aprūpes jautājumu risināšanu un nav obligāti jānorāda persona, kurai būtu lēmumu pieņemšanas tiesības. Tādējādi, izsakot iepriekš pausto gribu, persona var norādīt, ka slimības paasinājuma gadījumā tā vēlas saņemt vai nesaņemt konkrētu ārstniecību. Persona var izvēlēties arī norādīt, kurai personai būtu tiesības pieņemt lēmumus par ārstniecību viņas vietā. Šādā veidā personai tiktu piešķirta lielāka pašnoteikšanās un kontrole pār savu ķermeni un garīgo veselību.

Savukārt nākotnes pilnvarojums būtu vairāk jāpiemēro attiecībā uz mantiskajiem jautājumiem un jāatstāj notāru pārziņā. Pirmkārt tādēļ, ka nākotnes pilnvarojuma sastādīšanas brīdī pilnvarnieka klātbūtne ir obligāta un notāram ir jāpārliecinās, ka abas personas spēj sniegt skaidru gribas izpaudumu. Otrkārt, tiek lemti jautājumi, kas saistīti ar mantiskajām tiesībām, kam var būt būtiska ietekme uz personas labklājību nākotnē. Tas arī būtiski paplašina pieejamo tiesību aizsardzības līdzekļu klāstu.

2.1.2. Piemērošanas mehānisms.

RC ZELDA uzskata, ka ikvienai personai ir jānodrošina tiesības izteikt savu gribu par nepieciešamo ārstniecību. Šādam gribas izpaudumam būtu jāatbilst vairākiem kritērijiem:

- tas noformēts rakstveidā;
- izteikts brīdī, kad persona ir bijusi vesela vai pie skaidra saprāta, proti, gribas paziņojuma sastādīšanas laikā:
 - o persona skaidri apzinās savas izvēles sekas;
 - o to var apliecināt viens vai divi liecinieki.
- tajā izklāstītas vēlmes par nepieciešamo ārstniecību, ja iestājas brīdis, kad tā pati nav spējīga pieņemt lēmumu par ārstniecību;
- gribas paziņojums ir parakstīts;
- tas tiek darīts zināms trešajām personām.

Konkrēto mehānismu būtu iespējams īstenot, izmantojot pakalpojumu “E-veselība” un tas būtu pieejams ikvienai personai (neatkarīgi no garīga rakstura traucējumu esamības). Persona dotos pie

⁵ Jāizpildās vienam no diviem kritērijiem: persona ir bīstama sev vai apkārtējiem; persona pati par sevi nespēj parūpēties.

⁶ Līdz 2007.gadam Ārstniecības likuma 70.pants paredzēja aizgādnim tiesības pieņemt lēmumus par ārstniecību aizgādnībā esošās personas vietā (tajā skaitā par ieviešanu slimnīcā). Tomēr attīstoties izpratnei par personas pašnoteikšanās tiesībām, šāda norma tika izslēgta.

⁷ Dž.George, I.Leimane-Veldmeijere “Alternatīvas pilnai aizgādnībai ANO Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām kontekstā” Biedrības “Resursu centrs cilvēkiem ar garīgiem traucējumiem “ZELDA”” 6.apkārtraksts, 2011.gada marts, 10.lpp. - http://zelda.org.lv/wp-content/uploads/Zelda_2011_6_LAT_170320112.pdf

ģimenes ārsta, kurš arī varētu apliecināt, ka persona ir pie skaidra saprāta.⁸ Ģimenes ārsts pierakstītu iepriekš pausto gribu, izmantojot pakalpojumu "E-veselība", tādējādi nodrošinot tās pieejamību ārstniecības iestādēm nepieciešamības gadījumā.

Sākotnēji tika apsvērtā iespēja konkrēto funkciju uzticēt Veselības inspekcijai, tomēr tas radītu vairākas problēmas. Pirmkārt, būtu nepieciešams veidot speciālu reģistru, otrkārt, būtu jārisina ar personu datu aizsardzību saistīti jautājumi un, treškārt, tas prasītu papildu finanšu līdzekļus, un nenodrošinātu efektīvāku mehānisma darbību.

2.2. *Personas vietā izdots pilnvarojums.*⁹

Atbilstoši spēkā esošajam regulējumam pilnvarojumu var apstiprināt vai nu tiesa, vai bāriņtiesa. Kā obligāts priekšnosacījums pilnvarojuma izsniegšanai ir pilnvarotāja spēja sniegt skaidru gribas izpaudumu. Tomēr tas būtiski ierobežo iespējas piemērot konkrēto mehānismu tādās situācijās, kur persona nevar paust savu gribu, tomēr rīcībspējas ierobežojums nav nepieciešams.

RC ZELDA sniedz bezmaksas juridisko palīdzību cilvēkiem ar garīga rakstura traucējumiem un viņu tuviniekiem. Viens no pieprasītākajiem juridiskās palīdzības veidiem ir palīdzība pieteikuma sastādīšana par rīcībspējas ierobežojumu noteikšanu vai pārskatīšanu. Konkrētajās lietās, rīcībspējas ierobežojums tiek uztverts kā vienīgais veids, kā nodrošināt personas tiesību un interešu aizsardzību, piemēram, turpināt saņemt invaliditātes pabalstu vai pensiju, noformēt nepieciešamos dokumentus sociālās palīdzības saņemšanai utt. Kā papildu arguments tiek minētas bažas, ka persona, varētu uzņemt kādas kredītsaistības vai parakstīt kādus dokumentus, kas ir pretēji viņu interesēm. Tomēr lielākajā daļā gadījumu konkrētās personas, kuru rīcībspēja tiek apšaubīta, bez citu personu pavadības ārpus mājas nekur nepārvietojas, līdz ar to, ir ļoti ierobežotas iespējas kļūt par krāpšanas upuri. Pat, ja krāpšana ir notikusi, būtu jāvērsas policijā, norādot uz notikuši noziedzīgu nodarījumu.

Tāpat ir noteiktas jomas, kurās rīcībspējas ierobežojums nebūtu pieļaujams, piemēram, attiecībā uz veselības aprūpi, dzīvesvietas izvēli, tiesībās vērsties valsts un pašvaldību iestādēs, korespondences saņemšana u.c. Nosakot rīcībspējas ierobežojumus konkrētajās jomās, tiek būtiski pārkāptas personas cilvēktiesības.

2.2.1. *Kas ir personas vietā izdots pilnvarojums?*

Personas vietā izdota pilnvarojuma jēga ir tādi pati kā "tradicionālam" pilnvarojumam, proti, uzticēt tiesību un interešu pārstāvību kādai citai personai. Tomēr, kā jau minēts iepriekš, notāru vai bāriņtiesu var neapmierināt personas paustais gribas izteikums un "tradicionālā" pilnvarojuma izdošana nav iespējama. Savukārt, radot mehānismu, kura ietvaros būtu iespējams personas vietā izdot pilnvarojumu, ļoti ātri un efektīvu varētu noregulēt jautājumu par personas tiesību un interešu pārstāvību, neatņemot personai rīcības spēju noteiktās jomās. Turklāt šo mehānismu būtu iespējams kombinēt ar rīcībspējas ierobežošanas mehānismu, tādējādi nodrošinot pārstāvības tiesības personiskajās nemantiskajās tiesībās, nenosakot nesamērīgus tiesību ierobežojumus.

2.2.2. *Piemērošanas mehānisms*

Atbilstoši Notariāta likuma un Bāriņtiesu likuma regulējuma, pilnvaru var izsniegt attiecīgi vai nu zvērināts notārs, vai bāriņtiesa. Ņemot vērā, ka ne visās apdzīvotās vietās ir pieejams notārs, bet bāriņtiesu tīkls ir ļoti plašs, kā arī to, ka bāriņtiesas ir pietuvinātākas katram cilvēkam un to darbībā

⁸ Jānorāda, ka nav jāpiemīt īpašām prasmēm, lai konstatētu, vai persona ir pie skaidra saprāta. Arī pilnvarojumu vai privātu testamentu var apliecināt liecinieki. Normatīvie akti neizvirza specifiskas kvalifikācijas prasības, bet tikai prasa, lai personas nebūtu neredzīgas, nedzirdīgas, un būtu pilnībā rīcībspējīgas.

⁹ Personas vietā izdota pilnvarojuma mehānisms darbojas Čehijā un Vācijā.

būtu iespējams ieviest uz personu vērstās domāšanas un plānošanas metodes, lai noskaidrotu personas gribu, RC ZELDA uzskata, ka bāriņtiesām būtu jāpiešķir tiesības izdot pilnvaru personas vietā.

Šādā gadījumā personas tuvinieki, atbalsta persona vai aizgādnieks varētu vērsties bāriņtiesā ar lūgumu izdot personas vietā pilnvaru. Lūgumā būtu jānorāda, kādi alternatīvi mehānismi ir izmantoti līdz tam un kādēļ tie nav bijuši sekmīgi. Bāriņtiesas locekļiem būtu obligāts pienākums satīties ar pašu personu, lai redzētu, kādā stāvoklī ir persona un kādas ir konkrētās personas vajadzības. Tādējādi būtu iespējams pielāgot pilnvaras tekstu katras konkrētās personas vajadzībām.

Šādā gadījumā persona saglabātu pilnu rīcībspēju, bet būtu nodrošināta tās tiesību un interešu pārstāvība. Normatīvajā aktā arī būtu jānorāda, ka konkrētā mehānisma izmantošana ir obligāts kritērijs, lai persona vēlāk iegūtu tiesības vērsties tiesā ar pieteikumu par rīcībspējas ierobežojumu noteikšanu, tādējādi nostiprinot pienākumu izmantot alternatīvus mehānismus.

2.3. *Atbalsta personas iecelšana.*¹⁰

2.3.1. *Kas ir atbalstītā lemtspēja?*

Atbalsta persona jeb atbalstītā lemtspēja raksturo lēmumu pieņemšanas veidu. Persona pati pieņem lēmumus par savā dzīvē svarīgiem jautājumiem, saņemot visu nepieciešamo atbalstu šāda lēmuma pieņemšanai. Jānorāda, ka ikviena persona (arī bez garīga rakstura traucējumiem) ikdienā izmanto atbalstīto lemtspēju – piemēram, par nepieciešamo ārstniecību, finanšu jautājumos, veidojot attiecības ar citām personām u.c. Atbalstu mēs ikdienā saņemam nemanāmi, tomēr katram no mums ir cilvēki, pie kuriem vērsamies, ja nepieciešams iegūt papildu informāciju, kas mums palīdzētu pieņemt izsvērtāku lēmumu.¹¹

Atbalstītās lēmumu pieņemšanas modelis būtiski atšķiras no aizgādības sistēmas. Tas, ka persona lūdz atbalstu vai atbalsta persona tiek iecelta, neietekmē pilngadīgas personas rīcībspēju, un atbalsta persona nevar iecelt pret pilngadīgas personas gribu. Atbalstītās lēmumu pieņemšanas sistēmā atbalsta personas un atbalstāmās personas attiecības balstās uz uzticēšanos – attiecībām, kādas tiesas nespēj nodrošināt, bet kuru esamību tā var atzīt. Atbalsta persona nav tiesīga rīkoties atbalstāmās personas vārdā, viņa var darboties tikai kā padomdevējs, kad atbalstāmā persona pieņem juridiska rakstura lēmumus. Atbalstītās lēmumu pieņemšanas sistēmā indivīds saņem atbalstu no uzticības personas, atsevišķu atbalsta personu tīkla vai organizācijas, lai pieņemti personīga rakstura, finansiālu vai juridisku lēmumu, kas būtu saistošs trešajām personām. Atkarībā no personas ar invaliditāti vajadzībām atbalsta persona palīdz indivīdam izprast jautājumus un informāciju, kas ir būtiska konkrētajā lietā, un pieņemt lēmumus, vadoties pēc paša vēlmēm. Ja nepieciešams, atbalsta persona noskaidro, iztulko un paziņo trešajām pusēm personas vēlmes.¹²

Konkrētais atbalsta mehānisms būtu obligāti iekļaujams Civillikumā, tādējādi nodrošinot, ka tas tiktu piemērots kā alternatīva rīcībspējas ierobežošanai. Tāpat tas palīdzētu to atzīt kā oficiālu mehānismu saziņā ar trešajām personām. Būtu nepieciešams normatīvajos aktos skaidri uzskaitīt atbalsta sniedzēju un atbalsta saņēmēju galvenos uzdevumus, pienākumus un tiesības. Turklāt konkrētā mehānisma piemērošanu nedrīkst ierobežot, pamatojoties uz garīga rakstura traucējumu smagumu.

¹⁰ Atbalstītās lemtspējas mehānisms darbojas Kanādā, Zviedrijā, Itālijā, Čehijā, Itālijā u.c.

¹¹ Piemēram, par ārstniecības jautājumiem konsultētājiem ar ārstu, par juridiskiem jautājumiem cešamies uzrunāt kādu, kuram ir plašās zināšanas šajā jomā, automašīnas remonta gadījumā cešamies atrast automehāniķi.

¹² Dž.George, I.Leimane-Veldmeijere "Alternatīvas pilnai aizgādībai ANO Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām kontekstā", biedrības "Resursu centrs cilvēkiem ar garīgiem traucējumiem "ZELDA"" 6.apkārtraksts, 2011.gada marts, 8.lpp. - http://zelda.org.lv/wp-content/uploads/Zelda_2011_6_LAT_170320112.pdf

Ja nepieciešams, konkrēto mehānismu var īstenot kopā ar citiem mehānismiem, piemēram, iepriekš pausto gribu, nākotnes pilnvarojumu vai personas vietā izdotu pilnvarojumu.

RC ZELDA pilotprojekta ietvaros, vadoties pēc Kanādas pieredzes, atbalstu personām piedāvāja sniegt piecās dzīves jomās:

- juridiskajos jautājumos;
- finanšu jautājumos;
- ikdienas dzīves prasmju un jaunu prasmju apgūšanas jomā;
- veselības aprūpes jomā (līdz ārsta kabineta durvīm);
- atbalsta loka veidošanā.

Nosakot jomas, kurās atbalsts ir nepieciešams, ir obligāti jāņem vērā personas vēlmes.

Kaut arī konkrētais mehānisms ir savā būtībā līdzīgs pagaidu aizgādības mehānismam, tomēr tajā ir vairākas būtiskas atšķirības: pirmkārt, uzticības attiecības starp atbalsta saņēmēju un sniedzēju, otrkārt, nepastāv ierobežojumi attiecībā uz personas spēju nodarīt vai nenodarīt savām interesēm kaitējumu, treškārt, tiek respektētas personas vēlmes un sniegts tāds individuālais atbalsts, kāds ir nepieciešams, ceturtkārt, šādā veidā iespējams reaģēt uz personas vajadzībām atkarībā no viņa spējām katrā konkrētā situācijā. Turklāt lēmumus pieņem pati persona, saņemot vajadzīgo atbalstu, nevis aizgādnieks personas vietā, kā tas būtu pagaidu aizgādības gadījumā.

2.3.2. *Piemērošanas mehānisms*

Konkrētā mehānisma piemērošanas kontekstā ir būtiski izvērtēt bāriņtiesu lomu. Kā minēts jau iepriekš, bāriņtiesu lielākās priekšrocības, salīdzinājumā ar citiem mehānismiem ir to plašais tīkls un pietuvinātība katram cilvēkam (īpaši nelielās apdzīvotās vietās). Turklāt jau šobrīd bāriņtiesas, rīcībspējas ierobežojumu gadījumā, ieceļ konkrētu aizgādniekus, kura tiesību apjomu pienākums atzīt visiem.

Kā būtisks trūkums bāriņtiesu darbībai jānorāda to neatkarības trūkums, jo tās funkcionē kā pašvaldības iestāde ar tiesām piemītošo lietas izskatīšanas kārtību. Tomēr konkrēto problēmu būtu iespējams atrisināt, pārveidojot bāriņtiesas par ģimenes tiesām, kurās skatītu jautājumus par bērnu tiesību un personu ar garīga rakstura vai citiem veselības traucējumiem tiesību un interešu ievērošanu. Izvēloties šādu darbības modeli, bāriņtiesas būtu jāpievieno rajonu (pilsētu) tiesām, tomēr būtu nepieciešams saglabāt to plašo tīklu, kas nodrošina tiešāku pieejamību katrai personai. To kompetencē būtu izskatīt tādu jautājumus, kas saistīti ar ģimenes tiesībām, kā arī jautājumus attiecībā uz personas vietā izdotu pilnvarojumu un atbalsta personas mehānismu piemērošanu. Tāpat konkrētajai institūcijai būtu pienākums izskatīt strīdus un sūdzības, kas tieši saistītas ar konkrēto mehānismu piemērošanu.

Izvēloties šādu bāriņtiesu darbības modeli, tuviniekiem būtu jāvērsas konkrētajā ģimenes tiesā ar lūdzot piemērot kādu no mehānismiem un jāpamato, kādēļ šāds mehānisms nepieciešams. Persona varētu lūgt tiesu noteikt rīcībspējas ierobežojumus tikai tad, ja tā būtu izmantojusi alternatīvos mehānismus un būtu pierādījumi, ka tie nav bijuši efektīvi.

Savukārt nepārveidojot bāriņtiesas, lēmumu par atbalsta nepieciešamību, būtu jāpieņem rajonu (pilsētu) tiesai, kā tas šobrīd jau tiek darīts rīcībspējas ierobežošanas lietās. Persona vai tās tuvinieki varētu vērsties tiesā ar lūgumu tiesu apstiprināt atbalsta līgumu, kurā jābūt izklāstītam, kāds atbalsts un kādēļ ir nepieciešams. Atbalsta personu ieceltu bāriņtiesa.

Atbalsta persona var būt gan dabiskais atbalsta sniedzējs (tuvinieks, draugs, kaimiņš, kam cilvēks uzticas), gan arī profesionāls atbalsta sniedzējs, kurš ir apmācīts uz personu vērstās domāšanas un plānošanas metožu izmantošanā. RC ZELDA savā praksē ir novērojusi, ka bieži vien cilvēki vēlas

saņemt atbalstu no profesionāla atbalsta sniedzēja, jo persona dažādu iemeslu dēļ neuzticas tuviniekiem, kā arī daudzi cilvēkiem nav tuvinieku un draugu, jo viņi ir lielāko daļu dzīves ir pavadījuši institūcijās vai arī, dzīvojot sabiedrībā, stigmatizācijas dēļ ir nonākuši izolācijā.

RC ZELDA uzskata, ka uz personu vērstās domāšanas un plānošanas metodēs apmācīts profesionāls atbalsta sniedzējs varētu nodrošināt personas vēlmēm un vajadzībām atbilstošāku atbalstu. Kaut arī ģimenes locekļi ir nozīmīgs resurss, ko var iesaistīt atbalsta sniegšanā, tomēr tam var būt vairāki mīnusi. Pirmkārt, vērtējot šī brīža personiskā asistenta pakalpojumu, redzams, ka tas nav sasniedzis savu mērķi – lielāku personu ar invaliditāti iesaisti sabiedriskajā dzīvē. Tas vairāk tiek izmantots kā papildu ienākumu avots ģimenei. Tādēļ, lai izvairītos no līdzīgām situācijām attiecībā uz atbalsta nodrošināšanu, kā arī tiesību un interešu ievērošanu, būtu nepieciešams attīstīt iespējas saņemt atbalstu ne tikai no dabiskā atbalsta sniedzējiem, bet arī no profesionālas atbalsta persona. Otrkārt, šobrīd sniedzot atbalsta personas pakalpojumus, RC ZELDA novēro, ka tuvinieku vēlmes nereti dominē pār pašas personas vēlmēm un interesēm. Daļēji tas pamatots ar jau izveidojušos viedokli par savu tuvinieku, bet daļēji tas saistīts ar ģimenes ienākumiem.¹³

No ģimenes neatkarīga profesionāla iesaiste, nodrošinātu, ka persona saņem objektīvāku vērtējumu par savām prasmēm un iemaņām, kā arī daudz mērķtiecīgāku atbalstu. Tādēļ būtu arī nepieciešams ietvert “atbalsta personu lēmumu pieņemšanā” profesiju klasifikatorā.

¹³ Vairākos gadījumos RC ZELDA klientiem noteiktas I invaliditātes grupas, tomēr viņu praktiskās iemaņas un prasmes vairāk atbilst II invaliditātes grupai. Tādējādi personas tiek novērtētas ar smagākiem traucējumiem, nekā tas patiesībā ir. Šāda pieeja saistīta ar ienākumiem, kurus var saņemt par I grupas invaliditāti, kā arī kopšanas pabalstu, kuru papildus var saņemt tuvinieki.